

**Ko e ngaahi
Fokotu'u ke
fakafepaki'i 'a
hono faka'ai'ai 'a
e taaufehi'á pea
mo e
filifilimānako:**

Kanotohi

'Oku mau fiema'u ke fakahoko mai ha'o lau pe fakakaukau	3
Ko e Fokotu'u 'e 6	3
Ko e hā 'a e 'inciting speech' pe ko ha lea faka'ai'ai?	5
Ko e lea faka'ai'ai 'oku ne fakatupu e mamahi	5
Ko e laó 'i he lolotongá ni	5
Ko e tau'atāina 'a e leá 'oku malu'i ka 'oku 'i ai mo hono ngaahi fakangatangata	6
Kuo 'osi fakamahino 'a e tōnounou 'i he laó	7
Ko 'e ne fekau'aki mo e Talite 'o Waitangi (Treaty of Waitangi)	7
Ko e ngaahi fehu'i fekau'aki mo e ngaahi Fokotu'ú, pea 'oku fiema'u ke 'omai ha tali pe lau ki ai	8
Ko e me'a ke fai kapau 'oku fakataumu'a atu ha lea pe ko ha tō'onga taaufehi'a kiate koe	9
Ko e tånaki atu ki he ngaahi fakahinohino	9

'Oku fiema'u 'e he potungāue Te Tāhū o Te Ture – the Ministry of Justice (the Ministry) ke 'omai ha'o lau pe fakakaukau ki he Fokotu'u 'e 6 ke liliu 'a e lao ki hono faka'ai'ai e fetaaufehi'a'aki mo e tō'onga filifilimānako.

'Oku fakatapui 'e he lao Human Rights Act 1993 ha lea 'oku ne faka'ai'ai (fakalanga) ha fevākovi'aki fakamatakali 'Oku ne toe fakatapui ha tō'onga filifilimānako ke fai ki ha taha 'o makatu'unga 'i ha tapa pe 'o hono tupu'anga (identity).

Hili 'a hono vakavakai'i lelei (review) 'e he potungāue Te Tāhū o Te Ture – the Ministry of Justice pea mo hono ma'u e ngaahi fokotu'u fakakaukau mei he Royal Commission of Inquiry ki hono 'ohofi 'o e fai'anga lotu Mosilema 'i Christchurch 'i he 'aho 15 'o Ma'asi 2019, 'oku fokotu'u 'e he Pule'angá ha ngaahi liliu ke fakafefeka mo fakamahino 'a e ngaahi malu'i ni.

'Oku to e fokotu'u 'e he Pule'angá ha liliu lao 'e 2 fekau'aki mo e tu'utu'uni ki he filifilimānako.

Ko Aotearoa New Zealand, ko e fonua 'oku nofo'i 'e he kakai 'oku kehekehe 'a honau tupu'angá mo 'enau tō'onga mo'uí. 'Oku fiema'u 'e he Pule'angá ke toe fakautuutu ange 'a e feohi nonga mo nofo vā lelei pea ke hoko 'a Aotearoa New Zealand ko e feitu'u 'oku malu ki he tokotaha kotoa pē. Pea ko e fakalelei'i 'a e malu'i mei he lea faka'ai'ai 'a e taaufehi'á pea mo e malu'i mei he tō'onga filifilimānakó 'e tokoni ia ki ai.

Ko e tau'atāina ke leá ko e tō'onga mo'ui matu'aki mahu'inga ia 'i Aotearoa New Zealand. Ko e konga ia 'o e lao New Zealan Bill of Rights Act 1990, fakataha mo e tau'atāina mei ha tō'onga filifilimānako. Ko e ngaahi liliu ki he lao 'oku fakaangaanga ke faí 'oku fakataumu'a ke lava lelei ai 'o malu'i 'a e ngaahi totonu ko iá pea kau ki ai 'a hono fakapapau'i 'oku lava ke lea tau'atāina 'a kinautolu 'oku fakataumu'a ki ai ha ngaahi lea taaufehi'a. 'Oku ngofua 'i he lao Bill of Rights Act ke fakangatangata fakapotopoto 'a e ngaahi totonú, pea ke fakapotupotumálie ia mo e ngaahi fiema'u totonu 'a ha ni'ihiki kehe.

Kuo 'osi loto lelei 'a e Pule'angá ki he uho 'o e ngaahi Fokotu'u 'e 6, ka 'oku nau kei tatali ki hono fakaikiiki. 'Oku 'uhinga ia 'oku pehē 'e he Pule'anga ko e liliú ni 'oku sai ka 'oku nau fie'ilo pe 'oku tuha ia mo e fiema'u 'a e kakai 'o e fonuá kimu'a pea nau toki fai ha tu'utu'uni aofangatuku ke liliu 'a e laó. 'E ala fai ha liliu ki he ngaahi Fokotu'ú ni 'o makatu'unga ia 'i he ngaahi fakakaukau 'e fakahoko maí.

'Oku 'oatu 'a e ngaahi Fokotu'ú 'i lalo. 'I hono fakanounou'i, 'oku fakataumu'a ia ke:

- fakatokolahi ange 'a e ngaahi kulupu pe potanga kakai 'oku malu'i kinautolu 'e he tu'utu'uni fekau'aki mo e faka'ai'aí
- fakamahino 'a e tō'onga 'oku fakatapui 'e he laó pea ke fakalahi 'a e ngaahi me'a ke fakahoko 'i hono maumau'i e laó
- fakalelei'i 'a hono malu'i 'o e kulupu pe potanga kakai mei ha tō'onga filifilimānako 'e fai kia kinautolu.

'Oku 'oatu 'a hono fakaikiiki 'o e puipuitu'a ki he lao he lolotonga ní , ko e ngaahi fokotu'utu'u ki he liliú pea mo hono 'uhingá 'i he fakamatala'i kakato 'i he: *Ngaahi Fokotu'utu'u ke fakafepaki'i 'a hono faka'ai'ai 'o e taaufehi'á pea mo e ngaahi tō'onga filifilimānakó* pea 'oku 'i he uepisaiti www.justice.govt.nz/proposals-against-incitement-of-hatred-and-discrimination.

'Oku mau fiema'u ke fakahoko mai ha'o lau pe fakakaukau

'Oku fiema'u 'e he Pule'angá ke 'omai 'a ho'o fakakaukau (submission) ke tokoni ia ki hono fakakaukau'i pe 'e fakahoko e liliu 'oku fokotu'u atú, pe ke liliu fakakonga pē, pe ke fai ha me'a kehe ange.

'Oku lava ke tali 'a ho'o mou ngaahi fakakaukau 'o kamata he 'aho 25 Sune ki he 6 'Aokosi 2021. 'E lava ke 'omai 'a ho'o fakakaukau 'o fakafou mai he uepisaiti Citizen Space website <https://consultations.justice.govt.nz>, pe ko e 'imeili humanrights@justice.govt.nz, pe ko hono meili'i mai ki he Human Rights, Ministry of Justice, SX10088, Wellington.

'Oku tãnaki atu 'a e ngaahi fakahinohino ki hono 'omai 'a ho'o fakakaukau 'o kau ai 'a e tu'utu'uni ki hono tauhi malu mo fakapulipuli kae'uma'ã foki 'a e ngaahi fakamatala fekau'aki mo koé, 'i he fakahinohino kakato 'oku 'oatu 'i he uepisaiti: www.justice.govt.nz/proposals-against-incitement-of-hatred-and-discrimination

Ko e Fokotu'u 'e 6

<p><i>Fokotu'u 'Uluaki: Liliu 'a hono fakalea 'o e tu'utu'uni fekau'aki mo e faka'ai'ai 'i he lao Human Rights Act, 1993 koe'uhi ke fakatokolahi mai 'a e ngaahi kulupu pe potanga kakai 'oku fakataumu'a ki ai 'a e ngaahi lea taaufehi'a.</i></p>	<p>Ko e tu'utu'uni 'i he lolotonga ní 'oku fakahoko pe ia ki ha ngaahi lea 'oku fakataumu'a ki ha kulupu pe potanga kakai 'o makatu'unga 'i honau lanu, matakali, tupu'anga mo e fonua tupu'anga. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi kulupu 'oku 'osi fakataumu'a ki ai 'a e ngaahi lea taaufehi'a 'o makatu'unga 'i he 'enau tui fakalotu, tangata pe fefine (gender), ko honau fa'unga 'o fakatatau ki he 'enau fiema'u hoa (sexual orientation) pea mo kinautolu 'oku nau mo'ua 'i ha fa'ahinga faingata'a'ia fakasino pe faka'atamai. Ko e Fokotu'ú ni 'e hoko ai ha liliu ki he laó koe'uhi ke lava ai 'o malu'i mei he "faka'ai'ai ke fai ha taaufehi'a" ha ngaahi kulupu kehekehe mo lahi ange, 'o makatu'unga ia he ngaahi 'uhinga pe tō'onga kehekehe mo lahi ange. 'E lava ke fakakau mai ki heni ha ni'ihi pe ko hono kotoa 'o e ngaahi 'uhinga 'oku fakatapui 'aki 'e he laó 'a e tō'onga filifilimānako 'i he kupu 21 'o e lao Human Rights Act ('oku 'oatu 'a e kupu 21 'i he Tānaki Atu (Appendix) ki he Fakamatala Kakató. 'Oku mau fie'ilo pe ko hai 'a e ngaahi kulupu pe potanga kakai 'oku tonu ke malu'i 'e he liliú ni. 'Oku fakakakato atu e fakamatalá 'i he peesi 17 'o e Fakamatala Kakató.</p>
<p><i>Fokotu'u Ua: Fetongi 'a e tu'utu'uni fai hia (criminal</i></p>	<p>'E faka'uhinga'i eni ko e maumau'i e laó 'e ha taha 'oku ne fai tōtōivi hono faka'ai'ai, fakalanga, hokohoko atu pe</p>

<p>provision) 'i he lao Human Rights Act 1993 mo ha tu'utu'uni fai hia fo'ou ke mahino mo 'aonga ange 'i he lao Crimes Act 1961.</p>	<p>feinga ke 'asi ko ha tō'onga angamaheni pe ia (normalises) ke fai ha taaufehi'a ki ha kulupu pe potanga kakai, 'o kapau te nau fai ia 'aki ha founa fakamanamana, leakovi pe ngāhi'i, 'o kau ai mo ha faka'ai'ai ke hoko ha vākovi. Pea 'e fakahoko eni 'o tatau ai pē, pe koe hā 'a e founa na'e fakahoko'aki 'a e ngāhi'i, 'o kau ai 'a e lea, tohi pe ko e 'onilaini (online). Ko hono fakaikiiki 'o e ngaahi kulupu 'oku tonu ke malu'í, vakai ki he Fokotu'u 'Uluakí. 'Oku 'i ai 'a e tānaki atu ki heni 'i he peesi 18 'o e Fakamatala Kakató.</p>
<p>Fokotu'u Tolu: Fakalahi 'a e tautea ki he maumau'i 'o e laó ke tuha mo hono mafatukitukí.</p>	<p>Ko e tautea lolotongá ko e fakahū pilisone 'o a'u ki he māhina 'e 3 pe mo'ua pa'anga 'o a'u ki he \$7,000. Ko e Fokotu'ú ke hiki 'a e tauteá ke a'u ki he ta'u 'e 3 'i pilisone pe mo'ua ke a'u 'o \$50,000. 'Oku 'i ai e tānaki atu ki heni 'i he peesi 19 'o e Fakamatala Kakató.</p>
<p>Fokotu'u Fa: Liliu 'a hono fakalea 'o e tu'utu'uni ki he faka'ai'ai, ke tatau mo e liliu 'oku fai ki he tu'utu'uni 'o e lao fai hia (criminal provision).</p>	<p>'E tānaki atu ki he tu'utu'uni he lao sivilé (kupu 61) 'a e 'faka'ai'ai/fakalanga, hokohoko atu pe feinga ke 'asi ko e tō'onga anga maheni pē (normalises) ha taaufehi'a'. Te mau tali lelei ha fakahoko mai ha lau ki ha ngaahi founa kehe ke fakalelei'i 'aki 'a e tu'utu'uni ko 'ení. 'Oku 'i ai e tānaki atu ki he fakamatalá ni 'i he peesi 21 'o e Fakamatala Kakató.</p>
<p>Fokotu'u Nima: Liliu 'a e tu'utu'uni fakasivilé koe'uhi ke fakatapui 'i he laó 'a e 'faka'ai'ai ke fai ha filifilimānako'.</p>	<p>'E liliu 'a e laó koe'uhi ke tapui ha taha 'i ha'a ne faka'ai'ai pe fakalanga ki ha kakai kehe ke nau fakahoko ha tō'onga filifilimānako ki he ngaahi kulupu ko ia 'oku 'osi fakamahino atu 'i he tu'utu'uni ki he faka'ai'ai 'o e taaufehi'á (vakai ki he Fokotu'u 'Uluaki). 'E lava ai ke fai ha lāunga ki he Human Rights Commission fekau'aki mo e fa'ahinga tō'ongá ni. 'Oku 'i ai 'a e tānaki atu ki he fakamatalá ni 'i he peesi 22 'o e Fakamatala Kakató.</p>
<p>Fokotu'u Ono: Tānaki atu 'a e tō'onga filifilimānakó ki he lao Human Rights Act ke fakamahino ai 'oku malu'i mei he filifilimānakó 'a e kinautolu 'oku ui 'a honau fa'ungá ko e 'trans, gender diverse, mo e intersex'.</p>	<p>'I he lolotongá ni, 'oku tapu 'i he laó ke fai ha filifilimānako 'o makatu'unga 'i he fa'unga fakafo'ituitui 'o ha tangata pe fefine (sex). 'Oku pehē e he Pule'angá 'oku 'uhinga eni ke kau ai ha filifilimānako 'o makatu'unga 'i he fa'unga fakataautaha (gender identity pe ko e expression), tō'onga pe 'ulungaanga (sex characteristics) pe ko e fa'unga intersex. 'Oku feinga 'a e Fokotu'ú ni ke toe mahino ange ai 'a e lao fekau'aki mo e me'a ni. 'Oku 'i ai 'a e tānaki atu ki he fakamatalá ni 'i he peesi 23 'o e Fakamatala Kakató.</p>

Ko e hā 'a e 'inciting speech' pe ko ha lea faka'ai'ai?

Ko e 'hate speech' ko e lea 'oku ne kāpui e ngaahi me'a lahi ka 'oku 'ikai ke faka'aonga'i ia 'i he lao 'o Aotearoa New Zealand. 'Oku fa'a faka'uHINGA'i ia ko ha lea 'oku 'ohofi'aki ha tokotaha pe potanga kakai 'o makatu'unga 'i ha tō'onga pe 'ulungaanga 'oku 'iloa 'aki kinautolu 'o hangē ko honau tupu'anga, tui fakalotu pea mo hono fa'unga taautaha 'o fakatatau ki he 'enau fiema'u hoá (sexuality).

Ko e ngaahi Fokotu'utu'u 'e 6 'i 'olunga 'oku nau hu'ufataha kotoa ki he lea 'oku ne faka'ai'ai ha taaufehi'a ki ha kulupu pe potanga kakai. Ko e lea fakatupu taaufehi'á, ko e lea ta'etaau pe fakamanamana 'oku ne fakalanga ke hoko ha vākovi mo ha kulupu ('o 'ikai ko hono fakataumu'a pe ia ki ha tokotaha fakafo'ituitui) 'o makatu'unga 'i ha ngaahi tō'onga pe 'ulungaanga tatau 'oku nau ma'u. Ko hono 'uhinga ia 'oku tau lave ai ki he 'lea faka'ai'ai', faka'ai'ai e taaufehi'a pea mo e ngaahi tu'utu'uni 'a e lao ki he faka'ai'ai.

'Oku 'ikai ke toe fakakau mai 'a e ngaahi tō'onga kehekehe 'o e taaufehi'a 'i he ngaahi Fokotu'ú ni. 'Oku 'i ai 'a e tānaki atu ki he ngaahi ngāue kehekehe 'oku 'ikai ke fakakau mai ki he ngaahi Fokotu'ú ni, pea 'oku 'oatu ia 'i he peesi 25 'o e Fakamatala Fakakatoá.

Ko e lea faka'ai'ai 'oku ne fakatupu e mamahi

Ko e lea 'oku ne faka'ai'ai 'a e fetaaufehi'á 'oku ne fakatupu 'a e fu'u mamahi lahi fau. 'Oku ne fakatupu ha hoha'a mo lotosi'i 'i he komiuniti 'oku fakataumu'a ki ai pea 'e lava ke hoko ai ha fevākovi'aki. Ko hono faka'ai'ai 'o e fevākovi'akí, 'oku ne maumau'i 'a 'etau nofó 'aki 'a hono fakatupu 'o e fakaloto-kovi 'o fakafaingata'a ange ai ke lava ha nofo feongoongoi mo uouongataha. 'E lava ke mafola atu ai 'a e ta'efefalala'akí mo e mākehekehe 'a e nofo 'a e komiuniti kotoa pē 'i Aotearoa New Zealand.

Ko hono fakalelei'i 'o e malu'i mei he faka'ai'ai 'o e lea taaufehi'á, 'e tokoni ia ke toe malu ange ai 'a e komiuniti, pea mo fakamo'oni'i 'a e sio 'a e sōsaieti 'oku fakatupu mamahi 'a e fa'ahinga tō'onga ko iá.

Ko e faka'ai'ai 'o e fetaaufehi'akí 'oku fakatapui ia 'i he ngaahi talite fakavaha'apule'anga fekau'aki mo e totonu 'a e tangatá, ko ia ai ko e liliu ki he laó, 'e tokoni ia ke fakakakato 'a hotau ngaahi fatongia fakavaha'apule'angá.

Ko e laó 'i he lolotongá ni

'Oku 'i he lao Human Rights Act 1993 'a e tu'utu'uni fekau'aki mo e fai hia 'i he maumau'i e laó pea mo e tu'utu'uni fakasivile foki. Ko e lao sivilé 'oku 'uhinga ia ki hono fakatonutonu 'i ha vā fakafo'ituitui, pe 'i ha ngaahi kautaha pea 'i he taimi ni'ihī, ko e vā mo e pule'anga fakavahé pe ko e Pule'anga fakafonua. Ko e lao ki he fai hiá 'oku fakataumu'a ia ki hono 'ilo mo fakatapui 'a e ngaahi tō'onga fakatupu mamahi mafatukituki angé, 'aki ha tautea 'o e kau maumau'i 'o e laó.

'I he tu'utu'uni sivilé (kupu 61), 'oku tapu 'i he laó ke faka'aonga'i, pulusi, fakamafola pe tufaki atu ha ngaahi fa'u tohi pe lea 'oku na fakatou:

1. fakamanamana, ta'etaau pe ngāhi'i pea
2. 'e ala hoko ai ha faka'ai'ai fevākovi'aki pe fakangalivale'i ha potanga kakai 'o makatu'unga 'i honau lanu, tupu'anga pe fonua tupu'angá.

'E lava ke lāunga pē ha taha ki he Human Rights Commission 'i ha'a nau ongo'i 'oku fai 'e ha taha ha tō'onga ta'efakalao.

Ko e tu'utu'uni fekau'aki mo e fai hiá (kupu 131) 'oku ne pehē ko e maumaulaó mo e fai hiá, ke faka'ai'ai 'a e fevākovi'aki fakamatalá 'i hano pulusi, fakamafola pe tufaki atu ha me'a kuo tohi'i pe faka'aonga'i ha lea 'oku hangē ko 'eni:

1. fakamanamana, ta'etaau pe fakatupu loto mamahi.
2. 'e ala tupu ai ha fevākovi'aki pe fakatupu ha taaufehi'a pe fakangalivale'i ha kulupu pe potanga kakai 'o makatu'unga 'i he lanu, matakali, tupu'anga pe fonua tupu'anga pea
3. na'e fakataumu'a ke fakalanga ha fevākovi'aki, taaufehi'a pe ko e fakangalivale ko iá.

Ko e maumau'i 'o e lao ko iá 'oku tautea 'o a'u ki he māhina 'e 3 'i pilisone pe ko ha tautea pa'anga \$7,000

Ko e tau'atāina 'a e leá 'oku malu'i ka 'oku 'i ai mo hono ngaahi fakangatangata

Ko e tau'atāina ke leá ko e poutuliki ia 'o 'etau nofó, ka 'oku 'ikai 'uhinga ia 'oku 'i ai ha totonu 'a e kakaí ke nau fa'iteliha 'i he me'a 'oku nau lea 'aki. Hangē ko e ngaahi totonu mo e tau'atāina 'oku 'i he lao Bill of Rights Act, ko e totonu ki he tau'atāina ke leá 'oku lava ke fakangatangata 'aki ha lao 'i ha founa 'oku taau mo ha sōsaieti 'oku tau'atāina mo fakatemokalati.

Ko e tu'utu'uni 'i he lao fekau'aki mo e faka'ai'ai, 'oku ne tuku mai 'a e ngaahi 'uhinga lelei ki hono fakangatangata 'o e tau'atāina ke leá. 'Oku nau fakahoko 'a e founa 'oku lava ai ke fakakaukau'i lelei 'a e mafatukituki 'o e lea taaufehi'á pea mo e lahi 'o hono tauteá. Ko e tu'utu'uni 'a e laó, 'oku fakataumu'a ia ki he lea te ne fakatupu 'i ha ni'ihiki ke nau pehē 'e 'ikai lava ke nofo vā lelei ha sōsaieti 'oku kau ki ai ha kakai 'oku kehekehe 'a honau tupu'angá. Ko e fa'ahinga leá ni 'oku ne feinga'i ke fevākovi'aki 'a e kakaí pea ke ne fakamāvahevahe'i 'a e ngaahi komiunitī.

'Oku hanga 'e he laó 'o fakatapu'i 'a e faka'ai'ai 'o e ngaahi fakakaukau' ni koe'uhi 'oku nau fehangahangai mo e totonu 'a e tangatá pea mo e kaveinga fakatemokalati 'a Aotearoa New Zealand. Ko e ngaahi fakakaukau' ni 'oku tupu ia mei he tui ko e ngaahi tō'onga pe 'ulungaanga makehe 'o e ngaahi kulupu ni'ihiki (hangē ko honau tupu'anga, tui fakalotu, fa'unga (sexuality), 'oku 'ikai mahu'inga tatau mo ha ni'ihiki kehe. 'E lava ke tupu ai ha tui ko e ngaahi kulupú ni 'oku totonu ke 'oua te nau ma'u 'a e totonu tatau, pea ke tokanga'i makehe pe fakamavahe'i kinautolu mei he toenga 'o e sōsaieti.

'Oku mahu'inga ke fakatokanga'i ko e ngaahi Fokotu'ú ni 'e 'ikai hoko ia ke faingofua ange ai ha tapui fakalao 'a e leá pe ke ta'ofi hono tipeiti'i ha ngaahi kaveinga mahu'inga.

Ko e taumu'a 'o e ngaahi fokotu'u ke liliu 'a e laó, ke fakapapau'i 'oku malu'i 'a e totonu 'a e tokotaha kotoa pē pea ke lava 'o lea 'a e tokotaha kotoa pē 'o 'ikai ke nau ilifia.

Kuo 'osi fakamahino 'a e tōnounou 'i he laó

Na'e 'osi fakahoko 'e he potungāué 'a hono to e vakai'i lelei (review) 'a e laó 'i he 2019 'o 'ilo'i ai 'a e ngaahi me'a ke fai ha tokanga makehe ki ai. Na'e 'ohake 'e he Royal Commission of Inquiry ki hono 'ohofi 'o e fai'anga lotu Mosilema 'i Christchurch 'i he 15 Ma'asi 2019 mo ha ngaahi me'a ke fai ha tokanga makehe ki ai pea mo 'enau ngaahi fokotu'utu'u ki ha liliu ke fai.

Ko e tefito'i kaveinga 'e 3 na'e fakatokanga'i:

1. Ko e fakalea fakatouloua 'o e tu'utu'uni 'a e laó ki he fai hiá (criminal provisions), pea mo e tu'utu'uni fakasivile 'a e laó, 'oku 'ikai ke mahino lelei. Na'e fokotu'u 'e he Royal Commission ke toe fakalelei'i 'a e fakalea 'o e tu'utu'uni 'a e laó ki he fai hiá.
2. 'Oku lahi ange 'a e ngaahi kulupu 'oku uesia 'e he lea 'oku ne faka'ai'ai 'a e taaufehi'á, 'i he ngaahi kulupu 'oku malu'i 'i he lolotongá ni. Ko e 'uuni me'a pe eni 'oku fakakau mai ke malu'i - ko e matakali, fonua tupu'anga, tupu'anga mo e lanu. Ko e ngaahi me'a pe ia 'e 4 mei he ngaahi me'a kehekehe 'e 13 'oku 'fakatapui ke fakahoko'aki ha filifilimānako' 'i he kupu 25 'o e lao Human Rights Act.
3. Ko e tautea ki ha fai hia 'i he laó ni 'oku ma'ulalo ia 'i hono fakahoa mo e mafatukituki 'o hono faka'ai'ai fakamaatoato 'a e taaufehi'á.

'Oku mau fie'ilo ki ha'o fakakaukau ke 'omai fekau'aki mo e Fokotu'utu'u 'e 6 kuo 'osi 'oatú, ke fakalelei'i 'aki 'a e ngaahi me'a ni 'i he lao lolotongá.

Ko 'e ne fekau'aki mo e Talite 'o Waitangi (Treaty of Waitangi)

Te Tiriti o Waitangi - ko e Talite 'o Waitangi 'oku 'i ai 'a 'e ne kau ki he lao faka'ai'ai'á pea mo e malu'i mei he filifilimānakó 'i he Human Rights Act pea mo e ngaahi Fokotu'u kuo 'osi tali mo loto ki ai 'a e Pule'angá 'o fakatatali ke toki mahino 'a hono fakaikiikí. 'E lava ke fakataumu'a ha lea taaufehi'a ki he kakai Maori pea 'oku malu'i kinautolu 'e he lao ki he faka'ai'ai 'o makatu'unga 'i he 'matakali' pe ko e 'tupu'anga' (ethnic origin). Ko e ngaahi Fokotu'ú ni 'oku fakataumu'a ia ke fakalahi 'a e malu'i 'o e ngaahi kulupú, kau ai 'a e Maori, mei ha lea 'oku ne faka'ai'ai 'a e taaufehi'á. 'E to e mā'opo'opo ange 'a e hono malu'i kinautolú, 'i ha kau mai ki ai 'a e malu'i 'o makatu'unga 'i ha ngaahi 'uhinga kehe, ke ta'ofi 'aki 'a e filifilimānakó 'o hangē ko e takatāpui (ko e kakai Maori 'oku kehekehe 'a honau ngaahi fa'unga fakasino mo fakatō'onga takitaha).

Ko e ngaahi fehu'i fekau'aki mo e ngaahi Fokotu'ú, pea 'oku fiema'u ke 'omai ha tali pe lau ki ai

Ko e Fakamatala Kakató, 'oku 'i ai 'a e ngaahi fehu'i ai fekau'aki mo e kotoa 'o e ngaahi Fokotu'ú pea mo e ngaahi fehu'i ki he Fokotu'u takitaha 'Oku fakahokohoko atu 'a e ngaahi fehu'i ko iá 'i lalo.

Ko e ngaahi fehu'i 'e 3 ke tokoni atu ko ha fakalanga fakakaukau ki ha'o lau fekau'aki mo e ngaahi Fokotu'ú 'oku ke loto ke 'omai.

- 'Oku ke pehē 'oku 'i ai ha ngaahi matu'utāmaki'anga pe ko ha ngaahi ola tamaki 'e tupu mei he ngaahi Fokotu'ú pea, kapau 'oku 'i ai, ko e hā kinautolu?
- 'Oku toe 'i ai ha ngaahi founa ke fakalelei'i 'aki 'a e ngaahi Fokotu'u?
- 'Oku to e 'i ai ha tapa 'o e Talite 'o Waitangi 'oku uesia 'e he ngaahi Fokotu'ú, 'o kehe ange mei he ngaahi me'a ko ia kuo 'osi fakahā atu 'i 'olungá?

Ngaahi fehu'i fekau'aki mo e Fokotu'u 'Uluaki:

- 'Oku ke tui ko hono fakafa'atā 'o e tu'utu'uni 'a e lao ki he faka'ai'ai he founá ni, 'e to e malu'i lelei ange ai 'a e ngaahi kulupu ko'eni?
  - 'O malu'i fēfē? Pea kapau 'oku 'ikai, ko e hā hono 'uhinga?
- 'I ho'o fakakaukau, ko e hā 'a e ngaahi kulupu 'oku totonu ke malu'i 'i he liliu ko'eni?
- 'Oku ke pehē 'oku 'i ai ha ngaahi kulupu 'oku fakataumu'a ki ai ha lea taaufehi'a ka 'oku 'ikai ke malu'i kinautolu 'e he liliu ko'eni?

Fehu'i fekau'aki mo e Fokotu'u Ua:

- 'Oku ke tui ko hono liliu 'o e fakalea 'o e tu'utu'uni 'a e lao ki he fai hiá (criminal provision) 'o hangē ko'eni, 'e lava ai ke toe mahino ange pea faingofua ke 'ilo'i?
  - 'O mahino fēfē? Pea kapau 'oku 'ikai, ko e hā hono 'uhinga?
- 'Oku ke pehē 'oku lava 'e he tu'utu'uni fakalao fo'ou 'i he Fokotu'ú ni 'o kāpui kotoa 'a e ngaahi tō'onga ko ia 'oku tonu ke fakatapui 'e he laó?

Fehu'i fekau'aki mo e Fokotu'u Tolu:

- 'Oku ke pehē ko e tauteá ni 'oku tuha ia mo e mafatukituki 'o e hiá?
  - 'O tuha fēfē? Pea kapau 'oku 'ikai, ko e hā hono 'uhinga?
- Kapau 'oku 'ikai te ke tui ki ai, ko e hā ha ngaahi hia 'oku totonu ke fai'aki 'a fakatataua?

Ngaahi fehu'i fekau'aki mo e Fokotu'u Fa:

- 'Oku ke poupu'i 'a e liliu 'o hono fakalea 'o e kupu 61 ('a ia ko e tu'utu'uni fakasivile)?
  - 'O poupu'i fēfē?? Pea kapau 'oku 'ikai, ko e hā hono 'uhinga?
- 'Oku ke pehē 'oku totonu ke liliu ha to e tapa 'o e fakalea lolotonga 'o e ngaahi tu'utu'uni fakasivile?

Ngaahi fehu'i fekau'aki mo e Fokotu'u Nima:

- 'Oku ke pou pou'i 'a hono fakakau mai 'a e tapui 'o e faka'ai'ai 'o e tō'onga filifilimānako ki he kupu 61
  - 'O pou pou'i fēfē? Pea kapau 'oku 'ikai, ko e hā hono 'uhinga?

Ngaahi fehu'i fekau'aki mo e Fokotu'u Ono:

- 'Oku ke pehē 'oku totonu mo taau 'a hono fakalea ko'eni?
- 'Oku ke pehē 'oku lava 'e he Fokotu'u ni 'o kāpui kotoa 'a e ngaahi kulupu 'oku tonu ke malu'i 'e he lao Human Rights Act mei ha tō'onga filifilimānako?
- 'Oku ke pehē 'oku hanga 'e he Fokotu'u ni 'o malu'i lelei 'a e ngaahi fa'unga tangata mo fafine (gender identities) kehekehe, 'o kau ai 'a e takatāpui Maori?

Ko e me'a ke fai kapau 'oku fakataumu'a atu ha lea pe ko ha tō'onga taaufehi'a kiate koe

Kapau 'oku ke pehē 'e hoko ha fakatu'utāmaki kiate koe, kātaki 'o fetu'utaki ki he kau Polisi. Kapau ko ha fakatu'utāmaki fakatu'upakē, telefoni ki he 111. Kapau 'oku 'ikai te ke lolotonga faingata'a'ia, tā ki he 105.

Ko e fakahinohino ki ha ngaahi tokoni 'e ma'u mei he Human Rights Commission, vakai ki he uepisaiti <https://www.hrc.co.nz/enquiries-and-complaints/how-make-complaint/>

Ko e fakahinohino fekau'aki mo ha fakatanga'i koe 'o makatu'unga 'i he matakali 'oku ke kau ai, a'utonu ki he uepisaiti::

<https://www.hrc.co.nz/enquiries-and-complaints/faqs/racially-offensive-comments/>.

Kapau ko ha tō'onga ta'etaau 'onilaini pe 'i he ngaluoape: <https://www.netsafe.org.nz/>

Kapau 'oku ke fie talanoa ki ha taha fekau'aki mo e me'a 'oku ke ongo'i, kātaki 'o telefoni pe tatohi (text) ki he 1737.

Ko e tāmaki atu ki he ngaahi fakahinohino

'E lava ke ke lau 'a e Fakamatala Kakatō 'i he:

www.justice.govt.nz/proposals-against-incitement-of-hatred-and-discrimination

'Oku 'i ai mo e ngaahi fakahinohino 'e lava 'o ma'u atu mei he uepisaiti 'a e potungāue Te Tāhū o Te Ture – the Ministry of Justice 'i he at:

www.justice.govt.nz/proposals-against-incitement-of-hatred-and-discrimination

